

О‘ZBEK MAQOMLARI VA UNING JAHON MIQYOSIDA TAN OLINISHI.

Mahmudova Rohiba Muhammad qizi

Termiz Davlat Universiteti

*Madaniyat va San‘at Muassasalarini tashkil etish
hamda boshqarish yo‘nalishi 2- bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbek maqom san'ati maqom turlari va maqomlarning inson hayotidagi o‘rini haqida so‘z boradi

Kalit so‘zlar: maqom, YUNESKO, nomodiy, shashmaqom, Mo‘g‘ulcha, Savt, xorazim, musiqa

Shashmaqom 2003 yilda YUNESKOning “Insoniyatning og‘zaki va nomoddiy merosi durdonalari ro‘yxati”ga (O‘zbekiston va Tojikistonning taqdimiga ko‘ra) kiritilgan. 2003 yilda “Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish” Xalqaro Konvensiyasi qabul qilinishi munosabati bilan u yangidan tuzilgan “Nomoddiy madaniy merosning Reprezentativ ro‘yxati”ga o‘tkazildi. Hozirda ushbu ro‘yxatga kiritilganligi to‘g‘risidagi sertifikat Madaniyat va sport ishlari vazirligining Respublika xalq ijodiyoti va madaniy-ma‘rifiy ishlar ilmiy-metodik markazida saqlanadi.

Shashmaqom (forscha - olti maqom) – o‘zbek va tojik xalqlari musiqa merosida markaziy o‘rin tutgan maqomlar turkumi; ohang, parda, xang, usul, shakl, uslub kabi vositalar bilan o‘zaro uzviy bog‘langan mumtoz cholg‘u kuyi va ashulalar majmui. Shashmaqom XVIII asrlarda 12 maqom tizimi (Duvoldax maqom) va buxoro musiqiy an‘analari negizida Markaziy Osiyoning yirik madaniy markazi bo‘lmish Buxoroda shakllangan. Shashmaqom turkumi Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq maqomlaridan tashkil topgan bo‘lib, jami 250 dan ortiq turli shakldagi cholg‘u va ashula yo‘llaridan iborat. Shashmaqomning tashkil etgan maqomlarning har biri ikki - cholg‘u (Mushkilot) va ashula (Nasr) yirik bo‘limlaridan iborat bo‘lib, cholg‘u va ashula yo‘llari turkumlarini tashkil etadi (ularning har biri uch ma‘noda ishlatiladi - mustaqil asar, turkum qismi va usul nomi bilan). Shashmaqom yetuk sozanda va xonandalar tomonidan o‘zbek va tojik tillarida ijro etilgan (ashula yo‘llarida mumtoz sharq shoirlari – Rudakiy, Jomiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz, Amiriy, Nodira, Zebunniso, Ogahiy va boshqalarning ishqiy-lirik, falsafiy, nasihatomez, diniy mazmundagi she‘rlari, shuningdek, xalq she‘riyati qo‘llanilgan). Yetakchi cholg‘u - tanbur bo‘lib, maqomlar ushbu cholg‘u orqali sozlangan. Har bir maqomning cholg‘u bo‘limi “Tasnif”, “Tarje”, “Gardun”, “Muxammas” va “Saqil” qismlaridan iborat bo‘lib, an‘anaga ko‘ra birin-ketin yaxlit tarzda yakkasoz yoki cholg‘u ansambli orqali ijro etilgan. Ularning har biri o‘z ohangi, xarakteri, shakli, doira usullari bilan ajralib turgan. Ashula bo‘limlari ancha murakkab shakldagi ashula yo‘llaridan tashkil topgan va ular ikki turkum ya‘ni ikkita shu‘ba guruhidan iborat: birinchisiga – “Saraxbor”,

“Talqin”, “Nasr” va “Ufar” qismlari va ularni bog‘lovchi “Taronalar” (turli shakli, kuyi va xarakteridagi ashula yo‘llari) yetakchi hofiz va xonandalar ansambli tomonidan ijro etilgan. Ikkinchisiga esa “Mo‘g‘ulcha” va “Savt” kabi besh qismli turkumlar kirgan (“Irok” maqomidan tashqari). Asosiy cholg‘u va ashula yo‘llaridan tashqari bo‘limlar tarkibiga qo‘shimcha cholg‘u (nag‘ma, peshrav, samoiy, hafif) va ashula (uzzol, ushshoq, bayot, chorgoh, nasrulloiy, oraz, xusayniy, navro‘zi sabo, xoro va ajam) yo‘llari kirgan. Shashmaqom, asosan, og‘zaki an’anada ijod etilgan, saqlangan, sayqal topgan, avloddan-avlodga “ustoz-shogird” uslubida o‘zlashtirilgan.

Ilk bor Shashmaqom 1923 yili rus kompozitori Viktor Uspenskiy tomonidan buxorolik maqomdon-ustozlari bo‘mish Ota Jalol Nosirov, Ota Giyos Abdug‘ani, Domla Halim Ibodovlardan yozib olingan va 1924 yili “Olti musiqali poema. Shashmaqom” nomi bilan nashr etilgan. Keyinchalik Shashmaqom B.Fayzullayev, F.Shaxobov va SH.Sohibov, Yunus Rajabiy yozuvlarida nashr etildi. 1959 yili Yunus Rajabiy tashabbusi bilan O‘zbekiston radiosi qoshida birinchi professional maqom ansambli tashkil etilib, hozirgi kungacha faoliyat ko‘rsatmoqda. 1983 yildan boshlab maqom ijrochilari va maqom ansambllari tanlovlari bo‘lib o‘tmoqda. 2003 yili “Shashmaqom musiqasi” YUNESKO tomonidan “Insoniyatining nomoddiy madaniy merosi durdonasi” deb tan olindi va 2008 yildan boshlab YUNESKOning Rerezentativ ro‘yxatiga kiritildi.

Xorazm maqomlari - O‘zbekistonda tarqalgan lokal maqom turkumi turi. Xorazm maqomlari turkumi XIX asr boshlarida Shashmaqom va Xorazm musiqiy an‘analari negizida shakllanib, keng rivojlangan. Turkum tarkibi Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq va Panjgoh maqomlaridan iborat bo‘lib, har bir maqom o‘z navbatida Shashmaqomga o‘xshash ikki bo‘limdan tashkil topgan: cholg‘u bo‘limi - Chertim yo‘li yoki Mansur; ashula bo‘limi - Aytim yo‘li yoki Manzum deb ataladi. Xorazm maqomlari Shashmaqom kabi ustoz-bastakorlar mahsulidir. Xorazmlik mashhur bastakorlar Niyozjon Xo‘ja, Feruz, Komil Xorazmiy, Muhammadrasul Mirzo, Matyoqub Herrat va boshqalar maqomlarga yangi cholg‘u qismlar bastalab, ularni shaklan va mazmunan boyitdilar. Kuy tuzilishi, lad asoslari saqlangan holda Xorazmga xos musiqiy uslublarda ijro etilib kelingan. Xorazm maqomlarining Chertim yo‘li tarkibiga “Tanimaqom”, “Tarje”, “Gardun”, “Muhammas”, “Saqil” qismlaridan tashqari “Peshrav” va “Ufar” qismlari kirgan. Aytim yo‘li tarkibiga “Tanimaqom”, “Talqin”, “Nasr” va “Ufar” qismlari va faqatgina “Tanimaqomni” bog‘lovchi “Taronalar” yetakchi xonanda tomonidan tanbur cholg‘usi yoki cholg‘u ansambli jo‘rnavozligida ijro etilgan. Ularga turdosh bo‘lgan Xorazmga xos “Suvora”, “Naqsh”, “Faryod”, “Muqaddima” kabi ashula yo‘llari ham aytilib kelingan (aytim yo‘llarida mumtoz sharq shoirlari – Hofiz, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Feruz, Avaz O‘tar, Atoiy va boshqalarning ishqiy-lirik, falsafiy, nasihatomuz she‘rlaridan foydalanilgan). Buxoro maqomlari bilan qiyoslaganda

Xorazm maqomlarida ba'zan ashula yo'llarining doira usullari, kuy yo'llari ixchamlashtirilib olingan va bir oz usul sur'ati tezlashtirilgan yoki soddalashtirilgan. Xorazm maqomlaridagi kuy va ashula yo'llarida avjlar ham katta o'zgarishlarga uchragan. Ammo Xorazm maqomlari mazmunan va usluban, shaklan va ijrochilik madaniyati nisbatan mustaqil ahamiyatga moliqdir. Ushbu maqom turkumi voila ijrochilik an'analari bo'yicha yakkanavozlik tarzida erkin va badihago'ylik ravishda aytilgan. Xorazm maqomlari XIX asrning oxirgi chorag'ida Xiva xonani bo'lmish Muhammad Rahimxon Soniy tashabbusi bilan Komil Xorazmiy kashf etgan "Tanbur chizig'i"da uning o'zi va o'g'li, Muhammad Rasul Mirzaboshi tomonidan to'la (tanbur va dutor maqom turkumlari) yozib olingan va ijrochilik amaliyotida, "ustoz-shogird" maktablarida XX asrning 40-chi yillarigacha qo'llanib kelingan. Hozirgi nota yozuvida Xorazm maqomlarining Chertim yo'llari YE.Romanovskaya tomodan (Xorazm klassik musiqasi. Toshkent, 1939), M.Yusupov tomonidan Chertim va Aytim yo'llari (Xorazm maqomlari. Toshkent, 1958: Xorazm maqomlari. Uch tomlik besh kitobdan iborat alohida to'plam. Toshkent, 1978-1991) yozib olingan.

Farg'ona-Toshkent maqomlari – O'zbekistonda maqomchilik san'atining yana bir asosiy turkumini tashkil etadi. Farg'ona vodiysida XIX-XX asrlarda keng tarqalgan turkumli (Farg'ona-Toshkent Maqomlari) va turkumsiz (Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari) ashula va cholg'u maqom yo'llari bo'lib, ular voila mumtoz musiqqa merosida yetakchi o'rinlarni egallab, Shashmaqom shu'balari negizida va mahalliy ijrochilik an'analari bilan sug'orilgan. Farg'ona-Toshkent maqomlari - Toshkent va Farg'ona vodiysi (Qo'qon, Namangan, Andijon, Farg'ona, Marg'ilon, Kuva, Buvaydo va b.) musiqqa madaniyatida yuzaga kelgan maqom namunalarining umumlashma nomi. Shashmaqom va Xorazm maqomlari turkumlaridan farqli o'laroq, katta va kichik turkumga ega bo'lgan Farg'ona-Toshkent maqom ashula va cholg'u yo'llari Shashmaqom tarkibidagi bir qator sho'ba (saraxbor, savt, qashqarcha, soqiynoma, ufar)larga yaqindir (ularning ohangi, kuy harakati, shakli, usullariga o'xshash). Ular 3, 5 va 7 qismli turkumlarni tashkil etadi; har biri ma'lum shohobchalarga ega hamda sonlar vositasi bilan bir-biridan ajratiladi.

Farg'ona-Toshkent maqom cholg'u turkumlari – 3 qismli "Mushkiloti Dugoh", "Xodjiniyoz", "Ajam taronalari"; 5 qismli "Chorgoh", "Nasrullo", "Munojot"; 7 qismli "Miskin". Farg'ona-Toshkent maqom ashula turkumlari - 3 qismli "Nasrulloiy"; 5 qismli "Chorgoh", "Bayot", "Bayot Sheroziy", "Shahnoz-Gulyor"; 7 qismli "Dugoh-Husayniy" (ularning har bir qismi umumtartib soni raqamlari bilan belgilanadi, "Shahnoz-Gulyor" maqomidan tashqari, masalan, Chorgoh 1, Chorgoh 2, Chorgoh 3, Chorgoh 4, Chorgoh 5). Cholg'u yo'llari yakkasoz yoki cholg'u ansambli ijrosida, ashula yo'llari esa xonanda va cholg'u ansambli jo'rnavozligida talqin etiladi. Ayrim hollarda tarkibiy qismlarning maxsus nomlari ham uchraydi, jumladan, "Shahnoz-Gulyor" maqomi turkumida - 1 qism "Gulyor", 2 – "Shahnoz", 3 – "Chapandozi

Gulyor”, 4 – “Ushshoq”, 5 - “Gulyor ufari”; “Miskin” turkumining 3 qismi “Adoiy”, 4 qismi “Asiriy”; yoki “Nasrullo” turkumining 2 qismi “Chapandoz”, 3 – “Qashqarcha”, 4 – “Tarona”, 5 – “Ufar” deb nomlanadi.

Xorazmda dutor maqom turkumlari XIX-XX asrlarda keng tarqalgan bo‘lib, “Xorazm tanbur chizig‘i”da oltita dutor maqomi – Zihiy Nazzora-Urganjiy, Miskin, Rahoviy, Iroqiy, Oxyor, Choki Giribonlar va ularning turkumiy qismlari yozib olingan. Manbalarga ko‘ra (Xorazm musiqiy tarixchasi) va amaliyotda saqlangan dutor maqom turkumlarining 11-tasi keltirilada, har birining tarkibida 2-dan to 7-tagacha qismlari mavjud – Iroq, Chapandoz, Mo‘g‘ilcha, Navoiy, Sadri Iroq, Roviyy, Orazi bom, Tashniz, Majnun Dali, Oxyor, Miskin, jumladan, Zihiy Nazzora-Urganjiy maqomi tarkibida – Zihiy Nazzora, Talqini Zihiy Nazzora, Tarji‘bandi Zihiy Nazzora, Qaddim xamliqi, Talqini Urganjiy, Naqshi Talqini Urganjiy, Iyfori Talqini Urganjiy yoki Miskin maqom turkumi tarkibi – Miskin, Talqini Miskin, Naqshi Miskin, Iyfori Miskin (Iyfori – ufar ma‘nosida). Har bir maqom turkumi o‘ziga xos kuyi, shakli, usullari, kuy rivoji, she‘riy matnlari va ijro uslublari bilan ajralib turadi.

Farg‘ona vodiysida surnay maqom cholg‘u yo‘llari ommalashgan bo‘lib, to‘y marosimlari va xalq shodiyonalarida surnay cholg‘usida maxsus ijro etilgan. Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq, Uzzol, Dugohi Husayniy, Mustaxzod, Chorghoh, Yakkaxonlik, Begi Sulton kabi cholg‘u yo‘llari surnay cholg‘usida talqin etilib, o‘zbek xalqi orasida juda ham mashxurdir. Ularning ijodkorlari o‘zbek bastakorlari va yetuk surnaychi-sozandalari bo‘lishgan. Surnay maqom cholg‘u yo‘llari alohida asar va turkum sifatida ijro qilingan – bular “Surnay Navosi”, “Surnay Dugohi”, “Buzruk – Buzruk savti”, “Navo – Navo savti - Navo charxi 1-2”, “Dugoh – Dugoh Husayniy – Dugoh ufari”, “Surnay Uzzoli – Uzzol savti – Uzzol ufari”, “Iroq – Iroq ufari – Iroq duchavasi” va b. Kuy tuzilishi va rivoji, usullar, shakli Shashmaqom sho‘balariga o‘zshash, ammo Farg‘ona vodiysiga xos musiqiy an‘analarida va surnay uslublari ijro qilinadi.

Mamlakatimiz hududida Shashmaqomdan boshqa maqomlar ham mavjud. Bular – Xorazm maqomlari va Farg‘ona-Toshkent maqomlaridir. Xorazm maqomlarining ikkinchi nomlanishi – Olti yarim maqom, Farg‘ona-Toshkent maqomlarining ikkinchi nomlanishi esa Chormaqom (ya‘ni to‘rt maqom)dir. Xorazm maqomlari ustoz san‘atkor Matniyoz Yusupov tomonidan notaga tushirilib, chop etilgan. Farg‘ona-Toshkent maqomlari tarkibiga kirgan asarlarning ko‘pchilik qismi notaga tushirilgan bo‘lsa-da, ushbu maqom to‘laligicha notaga tushirilib, chop etilmagan.

Shashmaqom tarkibiga Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq kiradi. Shashmaqom bunday ko‘rinishda XVIII asr o‘rtalarida Buxoroda shakllanganligi uchun Buxoro shashmaqomi ham deyiladi. Shashmaqom tarkibiga kirgan maqomlarning har biri ma‘lum parda, tovushqatori va usuli bilan boshlanadi. Har bir

maqom alohida cholgʻu va ashula yoʻllariga ega boʻlib, bu yoʻllarning oʻzi bir nechta lab musiqiy asarlarni birlashtiradi.

Maqomlar avlodan-avlodga anʻanaviy ogʻzaki tarzda oʻtkazilib, bunda “ustoz-shogird” uslubidan foydalanilgan. Shogirdlar oʻz ustozlari ijrosini juda uzoq vaqt oʻzlashtirib, maʼlum imtihon topshirgandan keyin mustaqil ijro etishlariga ruxsat berilgan. Maqomlarning zamonaviy nota matni birinchi boʻlib taniqli kompozitor va etnograf V.A.Uspenskiy tomonidan buxorolik maqom ustozlari hofiz Ota Jalol Nosirov va sozanda Ota Gʻiyos Abdugʻanilar ijrolari asosida yaratilgan. Mahalliy mutaxassilardan esa birinchi boʻlib bu ishga akademik Yunus Rajabiy qoʻl urdi va Shashmaqomni toʻliq notaga tushirib ikki marta nashr ettirdi.

Maqomlarning cholgʻu kuylar boʻlimi - «Mushkilot» deb yuritiladi. «Mushkilot»ning qismlari esa Tasnif, Tarjeʼ, Gardun, Muhammas, Saqil deb nomlanadi.

«Gardun», «Muhammas» va «Saqil» doyra usullarining nomlanishi boʻlib, ushbu nom bilan ataladigan kuylarning barchasida tegishli usullar qoʻllaniladi.

Shashmaqom tarkibiga kirgan barcha maqomlarning cholgʻu boʻlimlari «Tasnif»lar bilan boshlanadi. Shuning uchun bu kuylarning nomlanishi har bir maqomning nomiga “Tasnif”ni qoʻshilib, «Tasnifi Buzruk», «Tasnifi Rost», «Tasnifi Navo», «Tasnifi Dugoh», «Tasnifi Segoh» va «Tasnifi Iroq» deyiladi.

Maqom cholgʻu kuylari yakka cholgʻuda ham, cholgʻuchilar ansambli bilan ham ijro etilishi mumkin. Aksariyat hollarda gʻijjak, dutor, nay, rubob, qoʻshnay kabi cholgʻularda yakka holda ijro etib kelinadi. Ansambl ijrochiligida esa tanbur, dutor, nay, qoʻshnay, gʻijjak yoki sato (yoki qoʻbiz), chang, qonun, ud, rubob va doyradan tashkil topgan jamoa ishtiroki koʻproq uchraydi. Buxoro musiqa amaliyotida tanbur, nay va doyradan tashkil topgan anʻanaviy cholgʻu ansambli koʻproq uchraydi.

Shashmaqomni ijro qilish anʻanalariga koʻra, dastlab cholgʻu boʻlimiga kiruvchi kuylar – «Tasnif», «Tarjeʼ», «Gardun» va h.k. oʻz tartibiga koʻra ijro etiladi. Bunda doyra usullari tobora murakkablashib boradi. Cholgʻu boʻlimining oxirgi «Saqil» kuyi ijro etilgach, maqomning ashula boʻlimiga oʻtiladi.

Maqomlarning ashula boʻlimlari «Nasr» deb ataladi. Nasr – arabcha «koʻmak», «zafar» maʼnolarini anglatadi. Maqom ashulalari qoʻshiq ijrochiligi sanʼatining murakkab namunalarini boʻlganligi bois ularni kuylash uchun yuqori malaka va mahorat talab etiladi. Bunga esa «ustoz-shogird» anʻanasiga asoslangan uzoq yillik mehnat va mashaqqatlar evaziga erishiladi. Oʻtmishda ustozlarning ijrochilik mahorati uzoq yillar, hatto 10-15 yillab oʻzlashtirilgan. Bunda shogirdlar ustozlarining ijrolarini tinglash, idrok etish bilan xotiralariga muhrlab, maxsus mashqlar orqali amaliy oʻzlashtirib borganlar.

Ashula ijrochiligida Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Hofiz, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Mashrab va boshqa shoirlarning gʻazallarini yod olish va ushbu gʻazallarning

ma'nosini "chaqish" ham talab etilar edi. Shu bilan bir qatorda tanbur va dutorda amaliy ijro etish, doyra usullarini ham yoddan bilish talab etilgan. Shuning uchun ham maqom ashulalari ijrochilarini «hofiz» deb ham atashadi. "Hofiz" - arab tilida «saqlovchi», «yoddan biluvchi» ma'nolarini anglatadi.

ADABIYOTLAR

1. Sayfullayev B., Yo'losheva S., Eshonqulov J., Ashirov A., Toshmatov O'. Nomoddiy madaniy meros – folklor ijro san'ati an'analari. O'quv qo'llanma. - T.: Navro'z, 2017.
2. O'zbek milliy folklor san'ati va etnomadaniy qadriyatlar. O'quv qo'llanma. - T.: Navro'z, 2014.
3. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. YUNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy komissiyasi, 2017.